

Konrad Kazimierz Szamryk

Wydział Filologiczny Uniwersytetu w Białymstoku

Choroby i ich objawy w XIX-wiecznym *Słowniku polsko-lacińsko-łotewskim* Jana Kurmina

1. Wprowadzenie

Choroby i dolegliwości fizyczne pręcej czy później dotyczą każdego człowieka – nie inaczej było też w przeszłości. Chorowanie było stanem powszechnym [Kuchowicz 1975: 81–98], dlatego słownictwo związane ze schorzeniami i ich leczeniem znajdujemy nie tylko w księgach i poradnikach medycznych, lecz także w tekstach historycznych niezwiązanych bezpośrednio z medycyną [Umińska-Tytoń 1989, 1990; Zawilska 2008].

Niniejszy szkic jest analizą tematyczną nazw chorób i przypadłości, wyekscerpowanych z XIX-wiecznego *Słownika polsko-lacińsko-łotewskiego* Jana Kurmina. Ponieważ słownik został opracowany przez duchownego, rozważania dotyczące omawianego kręgu tematycznego można potraktować jako próbę opisu fragmentu rzeczywistości oczami wykształconego, ale nieposiadającego specjalistycznej wiedzy medycznej użytkownika polszczyzny dawnych ziem Inflant Polskich połowy XIX wieku.

2. *Słownik polsko-lacińsko-łotewski* Jana Kurmina

Wydany w Wilnie w roku 1858 *Słownik polsko lacińsko łotewski ułożony i napisany przez xiędza Jana Kurmina* [SKurm] jest słabo znany na polskim gruncie badawczym. Nie wspominają o nim monografie poświęcone leksykografii polskiej [Urbańczyk 1964; Żmigrodzki 2005], czy nawet szczegółowe opracowania – choć dotyczące wcześniejszego okresu – leksykografii polsko-łotewskiej [Gruszczyński 2000]. SKurm odnotowany został w *Bibliografii słowników polskich* [Grzegorzczak 1967: 99] i w notatce *Polonica łotewskie* [Kolbuszewski 1963: 166–167].

Chociaż z punktu widzenia polskiej leksykografii SKurm nie jest pracą przełomową, to stanowi jednak ważny element w dziejach leksykografii łotewskiej, gdyż do czasu wydania słownika polsko-łotewskiego Jana Karigera¹ był to jedyny znany słownik języka łątgalskiego² [Kolbuszewski 1977: 83]. Wartość historyczna leksykonu jest tym większa, że dokumentuje on stan łątgalskiego języka literackiego *in statu nascendi*, na chwilę przed zmianą na niekorzyść statusu prawnego i ograniczeniem roli łątgalskiego w życiu społecznym³, ale też w momencie, gdy ukształtowała się – aktualna w dużej mierze do dziś – sytuacja socjolingwistyczna na Łotwie [Jankowiak 2016: 275].

O autorze słownika wiemy niewiele. Jan Kurmin był księdzem katolickim – urodził się w 1795 roku w Ukmerges na Litwie, a zmarł w 1860 roku w Krasławiu na Łotwie. W latach 1815–1820 uczęszczał do krasławskiego seminarium duchownego, by w 1821 roku przyjąć święcenia kapłańskie. Następnie pracował jako kapłan w niewielkich łotewskich miejscowościach: Puša, Auleja, Skaista, Vārkava, a w 1852 roku przeniósł się do Krasławia. Oprócz słownika jest współautorem wydanych po łotewsku w Wilnie homilii i kazań.

Leksykon w układzie alfabetycznym zawiera 12 413 haseł [Miseviča-Trilliča 2016: 26, 55]. Wzorowany był na pracach *Dictionarium polono-latino-lotavicum* Georga Elgera z 1683 roku oraz na piątym wydaniu słownika polsko-łacińsko-łotewskiego *Dictionarium trium linguarum* Konstantego Szyrwiada z 1713 roku (pierwsze wydanie w 1629 roku) [Kolbuszewski 1963: 166–167].

Słownik miał przede wszystkim charakter użytkowy, być może z tego względu mniejszy nacisk położono na jego dopracowanie leksykograficzne⁴. Pracy brak nie tylko przedmowy, zakończenia, kwalifikatorów i odsyłaczy, ale też konsekwentnego układu alfabetycznego [Szamryk 2016: 395]. Z drugiej jednak strony w SKurm mamy więcej jednostek, niż wynika to ze spisu form hasłowych. Dzieje się tak dlatego, że w leksykonie obok wyrazu hasłowego

1 *Lexicon Lothavicum* (oryginał) powstał na początku XVIII wieku, ale kopia sporządzona została najprawdopodobniej ok. 1764 roku przez Jana Karigera [Kolbuszewski 1977: 172]. Pracę odkrył przez Dianę Zemzare w roku 1977 wydał Stanisław Franciszek Kolbuszewski.

2 Badacze wyróżniają dwa warianty języka łotewskiego – łotewski język literacki, powstały na bazie dialektu środkowołotewskiego, oraz język łątgalski, czerpiący z dialektu górnołotewskiego. Niektórzy jednak traktują łątgalski jako dialekt z wariantem pisanym [Jankowiak 2016: 276–277].

3 Po powstaniu styczniowym, a realnie w 1865 roku, car Aleksander II wprowadził zakaz druku tekstów łotewskich i łątgalskich w alfabecie łacińskim [Jankowiak 2016: 279–280].

4 Do najpoważniejszych usterek można zaliczyć chociażby opuszczenie w leksykonie wyrazów na literę E, nieobecność haseł zaliczanych do słownictwa podstawowego, a więc leksyki wspólnej różnym odmianom polszczyzny (np. hasła *noga*).

podawano również objaśniające synonimy, których często nie powtarzano jako osobnych haseł, np. przy haśle *chrapliwy* zanotowano leksem *ochrapiaty*⁵, przy haśle *kila* leksem *ruptura*, a przy *ospa* wyrazy: *osypka*, *omaska* [por. Szamryk 2020a: 259–260]. Ta metoda leksykograficzna stanowi o osobliwości badanego słownika na tle innych leksykonów łotewskich [Miseviča-Trilliča 2016: 68–69].

3. Przegląd literatury i uwagi metodologiczne

Dotychczas badacze nie poświęcili SKurm zbyt wiele uwagi. Lidia Leikuma⁶ zwróciła uwagę, że SKurm nie doczekał się opisu polskiej części językowej, choć lukę tę w pewnym zakresie, obok niniejszego tekstu, wypełniają prace Konrada Szamryka poświęcone regionalizmom fonetycznym [2016, 2020b] oraz leksyce religijnej [2020a], a przede wszystkim dysertacja o leksykografii polsko-łotewskiej XVII–XX wieku Renaty Misevičy-Trilličy [2016].

Z kolei choroby wieków minionych i związane z nimi słownictwo zostały przez badaczy polszczyzny dość obszernie opisane. Ograniczając się tylko do prac najważniejszych, warto przywołać artykuły dotyczące słownictwa medycznego wieków XVI: Elżbiety Kędelskiej [1978], Jolanty Migdał [2002] oraz Lucyny Agnieszki Jankowiak [2001], XVII: Teresy Friedlerówny [1991, 1992, 1994], Renaty Zgłobickiej [2007a], Haliny Wiśniewskiej [1991]; XVIII: Elżbiety Umińskiej-Tytoń [1989, 1990], Marty Zawilskiej [2008]. Z kolei terminologią medyczną drugiej połowy XIX wieku oraz przełomu XIX i XX stulecia zajęła się Jankowiak [2011a, 2011b, 2014]. Dla niniejszych rozważań ciekawe może wydać się zestawienie materiału z opracowaniem Zgłobickiej [2007b] dotyczącym słownictwa medycznego w *Zielniku ekonomiczno-technicznym* Józefa Wyżycznego, a więc pracy wydanej również w Wilnie, lecz niespełna 20 lat wcześniej niż SKurm, gdyż w 1845 roku.

Warto również podkreślić, że wykorzystanie słownika historycznego jako źródła leksykalnego może generować pewne problemy związane z klasyfikacją i opracowaniem materiału. Dotyczą one przede wszystkim rozstrzygnięć, czy dana jednostka jest synonimem choroby (np.: *nadęcie* – *wzdęcie* 255⁷, *kila* – *ruptura* 48), jej wielowyzrazową nazwą (np. *żółtaczka* – *żółta choroba* 278, *zimnica* – *gorączka zimna* 275), czy też opisową charakterystyką lub słownikową definicją (np.: *oniemieć* – *nagle stracić głos* 122, *kancer* – *wrzód*

5 W artykule zdecydowano się na pozostawianie oryginalnej pisowni haseł ze SKurm oraz podawanie znaczenia tylko tych jednostek, które mają charakter specjalistyczny lub różnią się od znaczeń współczesnych.

6 Streszczenie badań Lidii Leikumy w języku polskim przedstawiła Ieva Paša [2014].

7 Numer podany po wyrazie oznacza stronę w SKurm, z której wynotowano omawianą formę.

wyjadający ciało 45, kolka – klócie w kiskach 51). Zdarza się również, że w SKurm podany został tylko hiperonim, który służy raczej zasygnalizowaniu znaczenia (*kolera – choroba 51, klócie w ciele – ból 50, zanogcica – choroba 262*). Trzeba mieć też na uwadze fakt, że poziom wiedzy medycznej ludzi wieków minionych nie pozwalał na dostrzeżenie związków między chorobą a jej objawami, co prowadziło często do traktowania objawów dolegliwości jako samoistnych chorób [Jankowiak 2001: 10]. Przyjmując więc perspektywę historycznojęzykową, niekiedy nie sposób zdecydować, czy daną jednostkę powinniśmy klasyfikować jako nazwę choroby, czy też jako jej przyczynę lub objaw (*gorączka 35, kaszel 46*). Opisywane problemy znane były również innym badaczom [por. Wysocka 1966: 33; Umińska-Tytoń 1989: 206, 217; Migdał 2001: 149]. Ponieważ jednak przedmiotem analizy są nazwy chorób i dolegliwości w XIX-wiecznej pracy niemedycznej, oddającej język użytkowników polszczyzny bez medycznego wykształcenia, terminologiczną ścisłość prezentowanego materiału uznaję za sprawę drugorzędą, traktując choroby i ich objawy zbiorczo. Nawet mimo tego, że właściwie od początku XIX wieku w pracach medycznych mamy już do czynienia z funkcjonowaniem terminologii w rozumieniu nowożytnym [Wysocka 1966: 33; Jankowiak 2015: 83–98].

4. Nazwy chorób w SKurm w układzie tematycznym

Ze SKurm wypisano nazwy 377⁸ schorzeń i dolegliwości (w tym utworzonych od nich przymiotników oraz nazw osób chorujących⁹), które stanowią największą grupę wyrazów związanych ze słownictwem medycznym. Materiał, podzielony na 11 pól semantycznych¹⁰, prezentowany jest w układzie od najbardziej rozbudowanego do najmniejszego: choroby układu ruchu – 64, choroby skóry – 49, choroby układu oddechowego – 39, symptomy wielorakich chorób – 38, choroby wewnętrzne – 38, choroby zakaźne – 37, schorzenia narządów zmysłów – 35, rany i skaleczenia – 30, choroby układu pokarmowego – 27, choroby psychiczne – 15, choroby układu krążenia – 5.

Powyższa propozycja podziału chorób nie oddaje perspektywy naukowej, dlatego też nie została przeprowadzona według jednolitego kryterium, którego konsekwentne zastosowanie ograniczyłoby możliwość krzyżowania się

8 Z uwzględnieniem 11 jednostek słownictwa ogólnego oraz 2 jednostek chorób odzwierciedlonych łącznie materiał stanowi 390 jednostek.

9 Nazwy osób chorujących włączyła w obręb pola CHOROBY I LECZENIE także Barbara Batko-Tokarz [2019: 185].

10 Zastosowany w artykule podział oparto na opracowaniach Lucyny Agnieszki Jankowiak [2001] i Renaty Zgłobickiej [2007b: 149–160], a następnie, ze względu na charakter badanego materiału, wprowadzono pewne modyfikacje.

pól oraz przypisania leksemów do więcej niż jednego z nich. Przyjęto w niej perspektywę potoczną, dlatego wydzielone grupy chorób dotyczą narządów i układów (np. ruchu, pokarmowego), przyczyn chorobotwórczych (choroby zakaźne¹¹) czy wpływu czynnika uszkadzającego (rany i skaleczenia). Dokonując jednak klasyfikacji jednostek, szukano przede wszystkim skojarzeń i powiązań prototypowych, a nie potencjalnych czy drugorzędnych.

Przechodząc do analizy językowej, niezależnie od wyznaczonych pól, warto wyróżnić słownictwo ogólne, które dotyczyć może różnych chorób: *choroba* 14, *choroba* 14¹², *choruję* 14, *doległość* 23 ‘dolegliwość’, *niezdrowy* 104, *opadnienie w chorobę* 116, *rozchorzeć się* 185, *schorzały* 192, *zachorzały* 257, *zachorzeć* 257. Szczegółową analizę pól językowych przedstawiam poniżej.

4.1. Choroby układu ruchu

W polu leksemów związanych z chorobami układu ruchu znalazły się jednostki wskazujące na dysfunkcję kończyn lub utratę władzy w nich: *chramanie* 15 ‘od chramać: kuleć’¹³, *chromię* 15 ‘kuleję’, *chromota* 15 ‘kalectwo na nogi’, *chromy* 15 ‘kulawy’, *jednonogi* 42 ‘o jednej nodze’, *kostek krzywych, abo wypaczonych człowiek* 61, *krzywagoleni* 61 ‘krzywonogi’, *krzywanogi* 61 ‘krzywonogi’, *krzyżubolenie* 61 ‘ból krzyża’, *kulawy* 63, *podagra* 145 ‘med. pewien gatunek choroby nóg; artretyzm w nogach’, *podagryk* 161 ‘człowiek cierpiący na podagrę’, *potykam się jako koń* 161, *powalenie się* ‘upadnięcie’ 226, *scyatyka* 193 ‘nerwowy ból od biodra’, *utykam* 230, *upadam* 226, *upadam na twarz* 226, *upadnienie* ‘upadnięcie’ 226.

W SWil brak formy *chramanie* (jest *chromanie*), choć obocznie podano *chromać/chramać*. Z kolei zamiast zrostów *krzywagoleni, krzywanogi* SWil rejestruje wyrażenia *krzywogoleni, krzywonogi*.

Pozostałe schorzenia ruchowe związane są z drętwieniem ciała: *cierpnę* 17, *drętwięję* 26, 270, *martwięję* 74, *nie czuję się* 74, *obumieram* 110, *skrzepley* 191 ‘zdrętwiały od zimna’, *zdrętwiały* 270, 276, *zdrętwieć* 270, *zmartwiały* 276 ‘zdrętwiały’; drżeniem: *drygam* 26, *trzęsawica* 221 ‘SWil: med. trzęsienie, drżenie członków’, *trzęsę się* 221; paraliżem: *paraliż* 133, *paraliżem ruszony* 133 ‘dotknięty paraliżem’, *zarażony* 133 ‘SKurm: paraliżem ruszony’ czy śpiączką: *spączka* 202.

11 W XIX wieku powszechnie zdawano sobie sprawę np. z istnienia chorób zakaźnych, które określano mianem: *chorób przymiotnych, przyrzutnych, nagminnych, zarazy lożnej, morowej czy powietrznej* [Piela 2020: 100–103].

12 Hasło *choroba* zamieszczono dwukrotnie na stronie 14 SKurm.

13 O ile nie wskazano inaczej, znaczenie w nawiasie podaję za SWil.

W SKurm *zarażony* podane jest w ramach hasła *paraliżem ruszony*. Znaczenie to notuje również SWil, w którym rzeczownik *zarażenie* tłumaczony jest jako ‘paraliż’.

Do tego pola dołączam również jednostki określające ogólną słabość i niemoc organizmu, powodujące ogólne osłabienie i związane z tym problemy w poruszaniu się: *kaleka* 44, *krewki* 58 ‘SKurm: ułomny’, *mdły* 198 ‘SKurm: słaby’, *niedoleżność* 93, *ociężałość* 112, *ociężały* 112, *ociężać* 112, *osłabiam* 233 ‘SKurm: wątły’, *osłabiam* 280 ‘SKurm: zwątlam’, *osłabiec* 126, *osłabienie* 126, *słabieję* 198, *słabieję* 233 ‘SKurm: wątłej’, *słabość* 198, *słaby* 198, *ułamny* 93, *ułamny* 58 ‘SKurm: krewki’, *wątły* 233 ‘SKurm: osłabiam’, *wątłej* 233 ‘słabieję’, *zwątlam* 280, *zwątlenie* 280.

W SWil formy przymiotnikowe *krewki* i *ułamny* odnoszą się raczej do słabości psychicznej niż fizycznej, natomiast w SKurm *ułamny* znajduje się w artykułach *niedoleżny* oraz *krewki*, co wskazuje, że omawiane wyrazy są synonimami w wymiarze fizycznym.

4.2. Choroby skóry

Drugą z kolei najliczniejszą grupą są jednostki określające choroby skóry, a także ich różnorakie objawy. Co ciekawe, SKurm rejestruje tylko 9 leksemów nazywających choroby (oraz utworzone od nich przymiotniki): *liszaj* 68, *liszajowaty* 68, *parch* 133 ‘wysypka głowy świerzbowata, mokra, sucha, albo łupieżowata’, *parchaty* 133, *swierzb* 210, *swierzb mający* 210, *swierzbiczka* 210 ‘świerzb’, *wszawy* 243, *zanogcica* 262 ‘zapalenie skóry w sąsiedztwie paznokcia’.

O wiele więcej jednostek (40) określa zmiany skórne, w tym takie o charakterze pierwotnym: *bąbel* 134, *brodawka* 11, *gruczołowaty* 37 ‘owrzodziały’, *krosta* 59, *krostawieję* 59 ‘dostaję krost’, *krostawy* 59 ‘pełen krost’, *łysieję* 71, *pęcherz* 134, *plama na ciele* 140, *znamię przyrodzone* 277; wtórnym: *osypanie warg* 128, *osypują się komuś wargi* 181, *owrzędzieć* 129 ‘owrzodzieć’, *owrzodzenie* 129, *piega* 133 ‘wysypka plamista’, *ropa* 181, *ropi się co* 181, *ropienie* 181, *ropisto* 181, *ropisty* 181, *spryszczony* 204, *strup* 208, *strupy ciekące w głowie* 208, *wrzędzieję* 129 ‘dostawać wrzodów’, *wrzodzienica* 242 ‘wrzód ciekący, ropiejący’, *wrzód* 242, *wrzód ciekący* 242 ‘otwarty ropień’, *wrzodowaty* 242, *wrzodzieję* 242; czy jednostki wskazujące dyskomfort skóry: *chropawy* 15, *drapanie* 25, *pieczenie* 136, *rozdrapać co* 185, *swędzę* 209, *świerzbi mię co* 210, *szczypanie* 213, *szczypiący kogo* 213.

Warto zwrócić uwagę na leksem *świerzbiczka* – w SKurm jego ekwiwalentem jest łacińska nazwa *scabies* ‘świerzb’. Również w ST, SL, SWil, SFB *świerzb* i *świerzbiczka* to synonimy. Jednak już w SJPD *świerzbiczką*

nazywa się ‘uczuleniową chorobę skóry o podłożu nerwowym, której towarzyszy ogólne lub miejscowe zaczerwienienie skóry’. Z kolei przymiotnik *gruczołowaty* to najprawdopodobniej ‘pełen wrzodów, ropni, obrzęków’, gdyż leksem *gruczoł* znaczył ‘wrzód, ropień, obrzęk’ [por. Zgłobicka 2007a: 225] oraz ‘guz, nabrzmiałość’ [SWil].

4.3. Choroby układu oddechowego

Jednostki z tego pola wskazują na duszności i związaną z nimi niemożność oddychania: *duszę się* 258, *dycham* 27 ‘SKurm: dyszę’, *dychawica* 27 ‘astma’, *dychawiczny* 27, *dyszący* 27, *dyszę* 27, *sapanie* 192, *zadusić się* 258, 267, *zatchnąć się* 267 ‘zadusić się’, w tym na krztuszenie się: *chrtuszę się* 59, *krutnię się* 59, *krwią płwanie* 60 czy wydawanie różnorodnych dźwięków w czasie snu: *chrapała* 15 ‘który chrapie’, *chrapam* 15, *chrapanie* 15, *sapię śpiąc* 192.

Zanotowano jednostki odnoszące się do kaszlu: *kaszel* 46, *kaszlający* 46, *wykaszać się* 247, *wykaszlnąć co* 247; chorób gardła: *chracham* 15 ‘odcharknąć’, *chrachanie* 15, *chrapka* 15 ‘chrypka’, *chrapliwy* 15 ‘charczący’, *chrapuję* 15 ‘mówić chrapliwym głosem’, *ochrapiaty* 15 ‘SKurm: chrapliwy’ oraz dolegliwości związanych z niedrożnością nosa: *kichający* 47, *kicham* 47, *kichanie* 47, *parkot* 133 ‘katar’, *sapka* 192 ‘zapalenie błony śluzowej w nosie’, *sarkam gębą* 192 ‘wydobywać humory z nozdrzy’, *sarkanie* 192, *smarkam* 200. Ponadto kilka leksemów to nazwy wydzielin nosowo-gardłowych pojawiających się przy różnorodnych chorobach oddechowych: *flegma* 30, *plwociny* 142, *smark* 200, *smarkociny* 200.

4.4. Symptomy wielorakich chorób

W polu tym znalazło się słownictwo wskazujące na ból fizyczny: *ból* 10, *bolejący* 10, *boleję* 10, *bolesny* 10, *cierpię co* 16, *cierpienie* 16, *odbolełem* 113 ‘przez ból zemrzeć’, *odboleło mi co* 113, *pocierpieć* 144, *zajmuje mię boleść* 272.

Inne jednostki wskazują na symptomy, które towarzyszą wielu chorobom, np.: *chudnę* 15, *chudość* 15, *nachudł* 85 ‘schudł’, *bladość* 9, *blady* 9, *cuchnący* 18, *cuchnę* 18, *cuchnienie* 18, *parkotem śmierdę* 133 ‘smród jak od kozła’, *wsmiardły* 242 ‘stęchły’, *wsmiardnąć się* 242, *wsmiardnienie* 242, *wstęchlina* 242 ‘zapach nieprzyjemny’, *wstęchłość* 242, *wstęchły* 242, *wstęchnąć się* 242, *gorączka* 35, *gorączkę mam* 35, *gorę* 35, *goreję* 35, *pot* 159 ‘obfite pocenie się’, *oziębnąć* 130, *przeziębnąć* 171, *zamarzam* 261, *zamarzł* 261, *zamarzło* 161, *zamarzły* 261, *zmarzły* 276, *zmarznięcie* 276. Przywołane słownictwo wskazuje na utratę wagi, bladość, fetor ciała, podwyższenie temperatury lub wychłodzenie organizmu.

4.5. Choroby wewnętrzne

W polu tym znalazło się słownictwo związane z różnymi chorobami: *głowy bolenie* 33, *gozdź* 35 ‘ból głowy’, *gozdziec* 35 ‘kołdun’, *kaduk* 44 ‘padaczka’, *kamień choroba* 44 ‘kamica’, *kamień cierpiący* 44, *kancer* 45 ‘rak’, *kancerują się* 45, *klócie w ciele* 50, *puka się pęcherz* 177, *robacy mnie toczą* 180, *robacy w żywocie* 180, *wola* 240 ‘SKurm: u człowieka pod gardłem wisząca’, *wrząd wyjadający ciało* ‘SKurm: kancer’ 45; najczęściej z nich dotyczy dolegliwości brzusznych: *bębniczka* 4 ‘gazowe rozdęcie kiszek’, *defekt* 48 ‘SKurm: kiła’, *kiła* 48 ‘wyjście kiszki u brzucha do kanału nienaturalnego’, *klócie w kiszkach* 51, *kolka* 51, *kolkę cierpiący* 51, *kolkę cierpię* 52, *nadęcie* 177 ‘SKurm: puchlina’, *nadęty* 255, *napuchnienie* 89, *puchlina* 177 ‘SKurm: nadęcie’, *puchnę* 177, *spuchlina* 204, *wspóchły* 243, *wydęto* 250 ‘wypuchło’, *wypuchły* 250, *wzdęcie* 255 ‘nadęcie’, *wzdęty* 255 ‘nadęty’. Jako dodatek do tego pola warto odnotować leksem *niepłodność* 97 ‘bezpłodność’.

W SKurm *kiła* oznacza wyłącznie ‘przepuklinę’ [SWil] i leksem ten nie bywa używany na oznaczenie choroby wenerycznej, jak w materiale innych badaczy [por. Friedelówna 1991: 292; Jankowiak 2001: 12; Zgłobicka 2007a: 225]. Z kolei SWil przy haśle *goździec* podaje kilka znaczeń: 1. ‘med. reumatyzm’, 2. ‘prz. med. kołtun’, 3. ‘franca, dworska choroba’. SKurm odsyła do drugiego znaczenia, które dokumentuje materiał XVI-wieczny [Jankowiak 2001: 11]¹⁴.

4.6. Choroby zakaźne

W SKurm choroba zakaźna to inaczej: *łożna choroba* 70, *skaza* 196 ‘zaraza’, *zaraza* 264, *zarażenie powietrzem* 265. Na zaraźliwość wskazują też jednostki: *morowy* 81 ‘zaraźliwy, śmierć zadający’, *powietrze morowe* 161, *przyrzutny* 174 ‘epidemiczny, zaraźliwy’, *zapowietrzony* 264, *zarażony powietrzem* 265 oraz zwroty: *przyrzuca się choroba* 174, *zapowietrzam się* 264, *zarażam kogo, albo co* 265, *zarażam się czym* 265.

W SKurm zidentyfikowano 7 chorób zakaźnych wraz z ich synonimami oraz jednostkami odnoszącymi się do nich: *cholera* 51, *kolera* 51, *cholera cierpiący* 51, *koleryczny* 51; *febra* 275, *gorączka zimna* 275, *zimnica* 275; *odra* 116, *ospice białe* 127; *ospa* 127, *omaska* 128, *ospice czerwone* 27, *osypka* 128, *ogień piekielny* 119 ‘SKurm: ospa lub półpasiec’; *trąd* 218, *trędowaty* 219; *żółtaczka* 278, *żółta choroba* 278; *franca* 30 ‘kiła’.

Na uwagę zasługują jednostki *ospice białe* i *ospice czerwone*. *Ospica biała* nazywana w innych źródłach również *pożarnicą* lub *kurem* (łac. *morbilli*)

¹⁴ Szerzej formy *gościec*, *goździec*, *gwoździec* omawia Felicja Wysocka [1966: 41–43].

zwykle oznaczała ‘odrę’ [ST, SL, SWil pod hasłem *pożarnice*]. SFB podaje, że „ospice białe, pożarnice, gatunek gorączki z wyrzutem drobnym, mniejszym od ospy. Wyrzuty na ciele, ospy, krosty, pryszczcze, którym ulegają dzieci”. Natomiast *ospice czerwone*, nazywane także *pierzchnicą*, odnosiły się do ‘ospy wietrznej’ [ST, SL, SFB]. Bezprzydawkowe leksemy *ospica*, *ospice*, *ospiczki* mogły oznaczać zarówno ‘ospę’, jak i ‘krosty’ [SWil].

Również wyrażenie *ogień piekielny* było jednostką wieloznaczną, używaną na oznaczenie różnorodnych chorób skórnych [por. Umińska-Tytoń 1989: 210]. Jednak w SKurm łaciński ekwiwalent *zoster* odsyła do wirusa wywołującego ospę wietrzną lub półpasiec, choć dla porównania można dodać, że SWil podaje znaczenia ‘zaognienie, gangrena’ [por. Friedelówna 1994: 32; Zgłobicka 2007a: 224], a w słownikach Bartłomieja z Bydgoszczy *ogniem piekielnym* nazywano chorobę weneryczną [Kędelska 1978: 98].

4.7. Schorzenia narządów zmysłów

Najwięcej jednostek (22) wiąże się z dysfunkcją wzroku: *bielmo w oku* 7, *jęczmyk na oku* 41, *jednooki* 42, *krzywopatrzący* 61 ‘zezowaty’, *niewidomy* 103, *niewidzę* 103, *oczu niezawierający* 112, *oczu swierzb* 112 ‘SKurm: zapalenie’, *oczu wdzięcznie zezowatych* 112, *oczupłynienie* 112 ‘rodzaj cierpienia oczu’¹⁵, *oczu płynących człowiek* 112, *olsnąć* 122, *oślepiam* 122, *oślepiam kogo* 126, *oślepienie* 126, *ślepotą* 198, *ślepy jestem* 103, *wykałam oczy* 247, *wytrzeszczam oczy* 253, *zaciemnienie oczu* 257, *zaciemiony* 257, *zapalenie oczu* 263. Zdecydowanie mniej (7) dotyczy dysfunkcji mowy¹⁶: *belkoce* 5, *belkotanie* 5, *blekocę* 9, *głukam* 5, *nagle stracić głos* 122, *oniemieć* 122, *zacinam się w mowie* 257 czy słuchu (4): *głuchota* 33, *głuchy* 33, *niedosłyszę* 93, *niedosłyszenie* 103.

4.8. Rany i skaleczenia

W polu tym dominuje słownictwo wskazujące na rany żywe: *krw ciekąca z ciała* 58, *krwawię* 60, *krwawo* 60, *krwawy* 60, *krwią płynę* 60 ‘krwotok’, *obcięcie* 120, *okaleczenie* 120, *okaleczyć kogo* 120, *otok* 157 ‘ropa’, *poczysty* 157 ‘pełen posoki’, *posoka* 157 ‘krwawa ropa’, *pokrwawiony* 60, *postrzał* 158, *postrzelić kogo* 158, *rana* 179, *ranka* 179, *ranię kogo* 179, *rozcięcie* 185, *sztychowa rana* 215 ‘rana od czegoś ostrego’, *zarzynam się w palec* 265, *ukąszenie* 224. Zdecydowanie mniej leksemów odnosi się do śladów po ranach: *blizna*

15 Renata Zgłobicka podaje, że jednostka *oczu płynące* oznacza chorobę, której objawem jest wypływanie z oczu jakiejś substancji [Zgłobicka 2007a: 223].

16 Mowa nie jest zmysłem, jednak w potocznej świadomości postrzegana jest w sposób zbliżony do zmysłów związanych z komunikacją, tj. wzroku i słuchu. Dysfunkcje mowy zaliczyła również do grupy schorzeń zmysłów i jamy ustnej Zgłobicka [2007b].

9, *blizny* 9, *dęga* 22 ‘pręga, blizna’, *guz* 38, *siność* 195 ‘siniak’, *szram* 215, *zadrapanie* 258 czy określa nosicieli cech ze względu na ranę¹⁷: *jednoręki* 42, *okaleczony* 120, *ranny* 179, *zraniony* 179.

4.9. Choroby układu pokarmowego

Słownictwo z tego obszaru w przeważającej większości dotyczy zatruc pokarmowych lub komplikacji wynikających z przejedzenia: *beknąć* 5, *biegunka* 7, *blwy* 9 ‘blwociny, wymiociny’, *niestrawność* 101, *niestrawię* 102, *obżarstwo* 111, *obżarty* 111, *obżeram się* 111, *rzygam* 191, *rzyganie* 191, *trucie kogo* 220, *trucizna* 220, *womit* 240 ‘wymioty’, *womitować* 240, *womitowanie* 240, *womituję* 281, *wyrzygnąć* 252, *zachłysnąć się* 256, *zgaga* 272, *zwracać* 240 ‘SKurm: womitować’, *zwracam* 281 ‘womituję’. Wyraźną grupę stanowi również leksyka związana z chorobami jamy ustnej i uzębienia: *bez zębny* 6, *bez zębów* 6, *cuchnienie z ust* 18, *rucham ząb* 189, *szczerbaty człowiek* 213, *zęby puszczać* 271.

4.10. Choroby psychiczne

Tylko kilka jednostek określa choroby oraz dolegliwości psychiczne: *bez rozumnie* 6, *bez rozumny* 6, *lunatyk* 71, *melankolia* 75 ‘melancholia’, *melnkolik* 75, *melankolis* 75, *melankolizuję* 75, *rozdrażniony* 185, *szaleję* 212, *szaleństwo* 212, *szalony* 212. W polu tym umieszczam leksemę określającą nadmierne ziewanie jako schorzenie: *poziewanie zbytnie* 275, *ziewacz*, 275, *ziewaczka* 275, *ziewaczka cierpiący* 275.

4.11. Choroby układu krążenia

Najmniej liczną grupę w SKurm stanowi leksyka odnosząca się do chorób krążenia: *mdleję* 272, *omdlewam* 122, *omdlewanie* 122, *puls żyły* 177, *zemdleć* 272.

Na koniec warto dodać, że ze SKurm wynotowano zaledwie dwie jednostki odnoszące się do chorób zwierzęcych: *wścieczenie psa* 242, *wściekły* 242, przy czym dotyczą one chorób przenoszącej się na człowieka. Brak innych chorób zwierzęcych wyraźnie pokazuje, że SKurm ma charakter antropocentryczny, gdyż w centrum opisu stawia człowieka wraz z jego najbliższym, znanym mu otoczeniem.

¹⁷ Nazwy nosicieli cech, których podstawą stał się wygląd zewnętrzny człowieka, a raczej jego jakaś osobliwa cecha, zostały włączone w pole opisu NAZWY CHORÓB również przez Kędelską [1978: 100].

5. Wnioski

Wynotowany materiał leksykalny pokazuje, że w SKurm dominują przede wszystkim choroby i ich objawy dostrzegane gołym okiem lub możliwe do łatwego zauważenia, co w znacznej mierze dotyczy nawet chorób psychicznych czy układu krążenia. Dlatego również w odniesieniu do badanego słownika, mimo że pochodzi on z połowy XIX stulecia, aktualne są diagnozy stawiane przez historyków języka w kontekście materiałów wieków wcześniejszych – mimo bogactwa obserwacji i umiejętności rozpoznania wielu schorzeń możliwości leczenia były wciąż ograniczone [por. Friedelówna 1991: 292–293].

Analiza tematyczna słownictwa związanego ze schorzeniami pokazuje, że w SKurm najsilniej reprezentowane są choroby układu ruchu, co dobitnie uwypukla wagę sprawności fizycznej w XIX wieku. Również dolegliwości skórne, jako łatwe do zaobserwowania, stanowią wyraźnie wybijającą się grupę, zarówno w SKurm, jak i w pracach innych badaczy [Kędelska 1978: 98; Jankowiak 2001: 11; Zgłobicka 2007a: 225, 2007b: 154]. Pozostałe choroby reprezentowane są w dość podobnym zakresie, choć zastanawiać może nieco niska ranga chorób pokarmowych w SKurm, zwłaszcza że schorzenia związane z jedzeniem stanowiły najobszerniejszą grupę w materiałach z XVI [Jankowiak 2001: 11], XVII [Zgłobicka 2007a: 224] i XIX stulecia [Zgłobicka 2007b: 154]. Najmniej liczne są pola CHOROBY PSYCHICZNE oraz CHOROBY UKŁADU KRĄŻENIA, a więc związane z chorobami przewlekłymi, zwykle wolnymi od fizycznego bólu, wymagającymi wnikliwszej obserwacji i diagnozy.

Z kolei struktura pola SCHORZENIA NARZĄDÓW ZMYŚŁÓW potwierdza, że najważniejszym zmysłem człowieka był i jest wzrok, dlatego też schorzenia oczu tworzą najlichnieszą grupę w SKurm oraz w materiałach innych badaczy i zdecydowanie dominują nad dolegliwościami słuchu [por. Jankowiak 2001: 12–13; Zgłobicka 2007a: 223, 2007b: 154–155].

Badany słownik, nawet jak na ówczesne czasy, nie mógł uchodzić za dzieło profesjonalisty z dziedziny medycyny czy leksykografii. O dyletanckim, a przez to potocznym charakterze pracy świadczą m.in. szeregi synonimiczne nazw chorób: *febra – gorączka zimna – zimnica; omaska – ospa – ospice czerwone – osypka – ogień piekielny* oraz objawów: *rzygam – womituję – zwracam* [por. Umińska-Tytoń 1989: 217]; nagromadzenie słownictwa o nieostrych zakresach znaczeniowych, np.: *mdły ‘słaby’, niedołężność, ociężałość, osłabienie, słabość, zwątlenie, klócie w ciele, klócie w kiszkiach, ogień piekielny*, czy wielowyrazowe, deskryptywne określenia dolegliwości: *kwęka z ciała, oczupłylenie, zacina się w mowie, robacy mnie toczą, wrzód wyjadający ciało* [por. Friedelówna 1994: 33]. Wskazane cechy miały przede wszystkim

ułatwić lepsze zrozumienie tekstu przez szerokie grono odbiorców, zwłaszcza nieposiadających wykształcenia medycznego [por. Zgłobicka 2007a: 228, 2007b: 153].

Tylko wymienione w SKurm choroby *febra* i *trąd* nie występowały na ziemiach łotewskich. Musiały zostać zaczerpnięte przez autora słownika z literatury, przy czym najprawdopodobniej miały rodowód biblijny [por. Kędelska 1978: 98; Ziaja 2016: 165, 175].

Co ciekawe, SKurm rejestruje stosunkowo niewiele nazw chorób i objawów, których SWil nie podaje lub które przywołuje w innej formie lub w innym znaczeniu: *blekocę*¹⁸, *blwy*, *chramanie*, *chrapuję*, *chrtuszę się*, *defekt* ‘kiła’, *głukam*, *gruczołowaty*, *krtunię się*, *krzywagolemni*, *krzywanogi*, *krzywopatrzący*, *melankolia*, *melankolis*, *malankolizują*, *niewidomy*, *ochrapiaty*, *ogień piekielny*, *omaska*, *osypka*, *ropisto*, *zerwać się robiąc*, *zmartwiały*. Również tylko kilka wyrazów ma znaczenia opatrzone w SWil kwalifikatorem wskazującym na ograniczone użycie (*nieużywane*, *provincjonalne*, *lepiej*): *chrapka*, *doległość*, *kancer*, *omienieć*, *schnienie*, *spuchlina*. Prowadzi to do wniosku, że ujęta w SKurm leksyka dotycząca chorób należała w połowie XIX wieku do słownictwa żywego, co wydaje się ciekawym wnioskiem wobec pewnej nadreprezentacji w tym samym dziele słownictwa religijnego [por. Szamryk 2020a: 268].

Choć SKurm pod względem chronologicznym wpisuje się już w okres nowożytnego funkcjonowania słownictwa medycznego [Wysocka 1966: 33; Umińska-Tytoń 1989: 217], to jednak analiza materiału leksykalnego wyraźnie wskazuje, że leksykon oddaje potoczny, w wielu miejscach ciągle nieprofesjonalny stan wiedzy, bliższy raczej pierwszemu etapowi kształtowania się słownictwa lekarskiego [por. Wysocka 1966: 33].

Bibliografia

Słowniki (wraz ze stosowanymi skrótami)

SFB – *Lexicon latino-polonicum: Słownik łacińsko-polski, na wzór najcelniejszych europejskich słowników przez Floriana Bobrowskiego ułożony: Z dodaniem wyrazów, w naukach medycznych używanych, przez Felixa Rymkiewicza* (1822), t. 1–2, Wilno.

SKurm – Kurmin Jan (1858), *Słownik polsko łacińsko łotewski ułożony i napisany przez xiędza Jana Kurmina*, Wilno.

¹⁸ Ponieważ SKurm podaje czasowniki w formach osobowych, w SWil porównywano je z odpowiednimi formami bezokoliczników.

SL – Linde Samuel Bogumił (1807–1814), *Słownik języka polskiego*, t. 1–6, Warszawa.
 ST – Trotz Michał Abraham (1764), *Nowy dykcyjonarz to jest mownik polsko-niemiecko-francuski...*, Lipsk.

SWil – Zdanowicz Aleksander i in. (1861), *Słownik języka polskiego*, t. 1–2, Wilno.

Literatura

Batko-Tokarz Barbara (2019), *Tematyczny podział słownictwa współczesnego języka polskiego. Teoria, praktyka, leksykografia*, Kraków.

Friedelówna Teresa (1991), „Ochrapienie, niechęć jadła i trzęsienia serca”, czyli na co chorowali torunianie w XVII wieku, „Rocznik Toruński”, t. 20, s. 281–293.

Friedelówna Teresa (1992), *Polskie terminy farmaceutyczne w podręczniku „Onomasticum trilingue latino-germanico-polonicum”*, w: *Odmiany polszczyzny XVII wieku*, red. Halina Wiśniewska, Czesław Kosyl, Lublin, s. 115–122.

Friedelówna Teresa (1994), *Terminologia medyczna w toruńskim farmaceutycznym „Onomasticum” P. Guldeniusza i w „Przymiocie” W. Oczki*, „Polszczyzna Regionalna Pomorza”, t. 6, s. 29–35.

Gruszczyński Włodzimierz (2000), *Wokabularze ryskie na tle XVI- i XVII-wiecznej leksykografii polskiej*, Warszawa.

Grzegorzczak Piotr (1967), *Index lexicorum Poloniae. Bibliografia słowników polskich*, Warszawa.

Jankowiak Lucyna Agnieszka (2001), *Nazwy chorób w polszczyźnie XVI wieku (próba ogólnej charakterystyki)*, „Slavia Occidentalis”, t. 58, s. 9–18.

Jankowiak Lucyna Agnieszka (2011a), *Polskie słownictwo medyczne w drugiej połowie XIX wieku oraz na przełomie XIX i XX wieku*, „Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny”, t. 10, s. 97–109.

Jankowiak Lucyna Agnieszka (2011b), *Synonimia w polskiej terminologii medycznej przełomu XIX i XX wieku. Rekonesans*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, t. 46, s. 233–262.

Jankowiak Lucyna Agnieszka (2014), *Udział medycznych terminów zapożyczonych w XIX-wiecznych synonimach głównych (na materiale chorób ze „Słownika terminologii lekarskiej”)*, „Linguistica Copernicana”, nr 11, s. 159–167.

Jankowiak Lucyna Agnieszka (2015), *Synonimia w polskiej terminologii medycznej drugiej połowy XIX wieku (na podstawie „Słownika terminologii lekarskiej polskiej” z 1881 roku)*, Warszawa.

Jankowiak Mirosław (2016), *Funkcjonowanie języka łatgalskiego w sytuacji wielokulturowości i wielojęzyczności*, „Zeszyty Łużyckie”, nr 5, s. 273–296.

Kędelska Elżbieta (1978), *Polska terminologia medyczna w słownikach Bartłomieja z Bydgoszczy*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, t. 17, s. 95–104.

Kolbuszewski Stanisław (1963), *Polonica lotewskie*, „Język Polski”, z. 3, s. 165–171.

- Kolbuszewski F. Stanisław (1977), *Jana Karigera słownik polsko-lotewski na tle leksykografii b. Inflant Polskich. Studium z historii języka lotewskiego i dziejów kultury b. Inflant Polskich*, Poznań.
- Kuchowicz Zbigniew (1975), *Obyczaje staropolskie XVII–XVIII wieku*, Łódź.
- Leikuma Lidia (2009), *Vēlreiz par Jāņa Kurmina vārdnīcu*, w: *Nuo Konstantino Sirvydo iki didžiojo žodyno*, Lietuvių Kalbos Institutas, Wilno, s. 25–27.
- Migdał Jolanta (2001), *O nazywaniu człowieczych chorób – uwagi o słownictwie Glaberowych „Gadek”*, w: *Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny*, t. 8: *Materiały X Kolokwium Językoznawczego*, red. Mirosława Białoskórska, Leonarda Mariak, Szczecin, s. 147–157.
- Miseviča-Trilliča Renate (2016), *Poļu-latviešu un latviešu-poļu vārdnīcu valodas pasaulaina (17.–20.gs. 1. puse)*, Ryga (komputeropis rozprawy doktorskiej).
- Pałaša Ieva (2014), *Leksykografija polsko-lotewska, lotewsko-polska 1683–1939 – wybrane zagadnienia*, Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego (komputeropis pracy magisterskiej).
- Szamryk Konrad (2016), *Regionalizmy fonetyczne w „Słowniku polsko-lacińsko-lotewskim” Jana Kurmina. Wokalizm*, „Prace Filologiczne”, t. 68, s. 375–386.
- Szamryk Konrad (2020a), *Leksyka religijna w „Słowniku polsko-lacińsko-lotewskim” Jana Kurmina*, „Prace Językoznawcze”, nr 22/1, s. 255–270.
- Szamryk Konrad (2020b), *Regionalizmy fonetyczne w „Słowniku polsko-lacińsko-lotewskim” Jana Kurmina. Konsonantyzm*, w: *Verba multiplicia, veritas una. Prace dedykowane Profesor Alicji Pihan-Kijasowej*, red. Tomasz Lisowski i in., t. 2, Poznań, s. 223–237.
- Umińska-Tytoń Elżbieta (1989), *Potoczne nazwy chorób i dolegliwości w księgach parafialnych Mileszek z XVIII w.*, cz. 1, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego”, t. 35, s. 205–218.
- Umińska-Tytoń Elżbieta (1990), *Potoczne określenia chorób i dolegliwości w księgach parafialnych Mileszek z XVIII wieku*, cz. 2, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego”, t. 36, s. 199–205.
- Urbańczyk Stanisław (1964), *Słowniki, ich rodzaje i użyteczność*, Wrocław.
- Wiśniewska Halina (1991), *Terminologia medyczna w rozprawie „De ossibus humanis tractatus tres” Jana Ursinusa*, „Prace Filologiczne”, t. 36, s. 369–378.
- Wysocka Felicja (1966), *O zróżnicowaniu leksykalnym w nazwach pewnych chorób*, „Język Polski”, z. 1, s. 33–45.
- Zawilska Katarzyna (2008), *O boleniu żołądka, kwartanie i innych srogich chorobach w listach Jadwigi Rafałowiczówny do Elżbiety Sieniawskiej*, „Prace Językoznawcze”, t. 10, s. 233–240.
- Zgłobicka Renata (2007a), *Nazwy chorób i ich objawów w Zielniku Syreniusza*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza”, t. 14, s. 219–232.

Zgłobicka Renata (2007b), *Słownictwo medyczne pierwszej połowy XIX wieku na podstawie Zielnika Józefa Geralda Wýżyckiego*, w: *Wobec romantyzmu...*, red. Joanna Klausa-Wartacz i in., Poznań, s. 149–160.

Ziaja Krystian (2016), *Zdrowie i jego brak w świetle Biblii*, „Scripta Sacra”, nr 20, s. 163–181.

Żmigrodzki Piotr (2005), *Wprowadzenie do leksykografii polskiej*, Katowice.

Konrad Kazimierz Szamryk

The Names of Diseases and their Symptoms in the Nineteenth-century *Słownik polsko-lacińsko-lotewski* by Jan Kurmin

This article presents an analysis of the names of diseases and their symptoms in *Słownik polsko-lacińsko-lotewski* (*The Polish-Latin-Latvian dictionary*) by Jan Kurmin (ed. Vilnius, 1858). The number of excerpted lexical items (377) is presented in 11 semantic fields (from the most expanded to the smallest one): diseases of the motor system, skin diseases, respiratory system diseases, symptoms of multiple diseases, internal diseases, infectious diseases, diseases of the sensory organs, wounds and cuts, digestive system diseases, mental diseases, cardiovascular diseases. The analysis shows that despite the high ability to observe symptoms, the knowledge of treatments remained limited, which is why the dictionary presents mostly diseases that can be easily observed with the unaided eye. The non-professional character of the dictionary is also evidenced by the use of synonymous sequences, vocabulary with indistinct meaning, and descriptive names of diseases.

KEYWORDS: Polish-Latvian dictionary; Polish language in 19th century; 19th-century lexicography; Livonia; names of diseases; Polish medical terminology.

dr Konrad Kazimierz Szamryk [ORCID: 0000-0002-0910-1209] – adiunkt w Katedrze Leksykologii i Pragmalingwistyki, Wydział Filologiczny, Uniwersytet w Białymstoku; zainteresowania badawcze: język pism Krzysztofa Kluka, polszczyzna XVIII i XIX wieku, leksykografia oraz glottodydaktyka polonistyczna.